

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده علوم سیاسی

رساله دکتری رشته علوم سیاسی گرایش اندیشه سیاسی

**جهانی سازی و اندیشه سیاسی متفکران عرب
(۱۴۰۹ - ۱۴۲۷ ه.ق / ۱۹۸۹ - ۲۰۰۷ م)**

استاد راهنما
جناب آقای دکتر مهدی گلشنی

استاد مشاور
آیت الله آقای شیخ محمد علی تسخیری

پژوهشگر
کامیار صداقت ثمرحسینی

مرداد ماه ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سپاسگزاری

* «لئن شكرتم لأزيدنكم» (قرآن مجید، ابراهیم: ۷)

* «من لا يشكر الله»

* «التَّحَدُّثُ بِالنَّعْمِ شُكْرٌ» (پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم)

با سپاس فراوان از اساتیدم، استاد دکتر مهدی گلشنی و حضرت آیت الله شیخ محمد علی تسخیری.

عالم گرفته فر و شکوه از جمال علم

عالم نشانده در دل و جانش نهال علم

چیند کمال، عالم فرزانه زین نهال

تا خود شود مگر سببی بر کمال علم

در پهنه سعاد و بهروزی بشر

بی شک بود دیانت و تقوی دو بال علم

شکر و سپاس من به اساتید متقی

دلبستگان پرورش و انتقال علم

چکیده

این رساله در یک مقدمه و چهار فصل به موضوع «جهانی‌سازی و اندیشهٔ سیاسی متفکران عرب در میان سال‌های ۱۴۰۹ - ۱۴۲۷ ه.ق/۱۹۸۹ - ۲۰۰۷ م) می‌پردازد و در آن با استفاده از رویکردی توصیفی - تحلیلی، ضمن بررسی دیدگاه‌های بیش از ۳۶ تن از اندیشمندان عرب، به طرح این پرسش می‌پردازد که آنان چه توصیفی از این پدیده نموده‌اند؛ چگونه آن را تحلیل کرده‌اند و چه راهبردهایی در قبال آن ارائه داده‌اند؟

در این رساله نشان داده می‌شود که هر چند متفکر عرب در مقام ارائهٔ راهکار در قبال مشکلات جوامع عربی در عصر جهانی‌سازی، به گزینه‌های خوبی مانند تاسیس بازار مشترک عربی، اتخاذ سیاست‌های مشترک عربی در حوزه‌های اقتصاد، سیاست و فرهنگ و مانند آن اشاره می‌نماید؛ اما ناتوان و ناامید از تحقق آنهاست. آن‌ها ناتوان از تولید ادبیاتی بوده‌اند که پیش از آن که در صدد نفی و رد رویکردهای طرف مقابل خود باشد، به دنبال شناخت دیگران و مهم‌تر از آن درک نحوهٔ شناخت هر یک از دیگری برآید.

متفکران و سیاستمداران به جهت ایجاد همکاری و تعاون با جهان عرب و اسلام و در راستای تصحیح رابطهٔ خود با پدیدهٔ جهانی‌سازی، علاوه بر آن که نیازمند شناخت دقیق جهان عرب می‌باشند، باید به منابع شناخت دیگران (متفکران، مؤسسات و کشورها) از خود توجه نمایند. لذا مهم‌ترین پرسش راهبردی در دوران جهانی‌سازی آن است که ما از چه راه‌هایی دیگران را می‌شناسیم و دیگران از چه راه‌هایی ما را می‌شناسند و چگونه می‌توان کیفیت و کمیت آن را ارتقا بخشید؟

کلیدواژه‌ها:

اندیشهٔ سیاسی عرب، جهانی‌سازی، جهان عرب، متفکران عرب

فهرست مطالب

	مدخل
	کلیات نظری تحقیق
۳۲ - ۱۴	مقدمه
۱۵	بیان مساله
۱۶	فصول تحقیق
۱۸	اهمیت انجام پژوهش
۱۹	مشکلات تحلیل جهانی سازی در اندیشه سیاسی معاصر عرب
۲۰	تعاریف
۲۶	رویکرد مطالعاتی تحقیق
۲۸	منابع و مدارک پژوهش
۳۰	پی نوشتها
۳۲	
	فصل اول
	مفهوم جهانی سازی و دلالت های عربی از آن
۸۴ - ۳۳	مقدمه
۳۴	۱. مفهوم پردازی غربی از جهانی سازی
۳۴ - ۵۲	الف - واقعیت های در جریان
۳۴	ب - کوشش های نظری
۴۱	۲. دلالت های مفهومی جهانی سازی در اندیشه سیاسی معاصر عرب
۷۱ - ۵۲	الف - واژه شناسی
۵۲	ب - تعاریف اصطلاحی
۵۶	۳. ملاحظات در تعاریف عربی از جهانی سازی
۷۱	پی نوشتها
۸۲	

فصل دوم

۸۵-۱۷۷	جهان عرب و مسایل آن در عصر جهانی سازی
۸۵	جهان عرب - کلیات
۹۴	جهان عرب - تاریخ تحول اندیشه سیاسی معاصر عرب
۱۰۱	زمینه های پیدایش رویارویی سنت و تجدد
۱۰۵-۱۶۸	مسایل جهان عرب
۱۰۵	مقدمه
۱۱۰-۱۲۱	۱. نبود آگاهی:
۱۱۰	الف- جهل و بی سوادی اعراب
۱۱۲	ب- تعلیم و تربیت
۱۱۴	ج- توقف اجتهاد
۱۱۶	د- رها ساختن امور بنیادین (از سوی حاکمان و شهروندان)
۱۱۸	ه- بحران عقل عربی
۱۱۹	و- فقدان هدف و نبود نگرش راهبردی به مسایل
۱۲۰	ز- نبود فرهنگ صحیح نقد
۱۲۱	ح- سطح پایین درک رهبران عرب
۱۲۲-۱۳۷	۲. مواجهه با فرهنگ و تمدن غرب
۱۲۲	الف- دنیاگرایی
۱۲۴	ب- گروه های مرجع
۱۲۷	ج- بحران زبان عربی
۱۲۸	د- بحران در نهاد خانواده
۱۳۰	ه- زن و ارزش های عربی - اسلامی
۱۳۲	و- تهاجم فرهنگی
۱۳۴	ز- تجدد و تجدد کاذب
۱۳۷-۱۴۷	۳. ساختار ناتوان سیاسی، اجتماعی، اقتصادی جهان عرب
۱۳۷	الف- تفرقه و نزاع در جهان عرب
۱۳۹	ب- تضعیف نقش دولت ها
۱۴۰	ج- استبداد و نبود دموکراسی
۱۴۳	د- احساس یاس و تضعیف روحیه ملی (نبود خودباوری)
۱۴۶	ه- تشدید شکاف های اقتصادی

۱۴۶	و- وابستگی شدید به کشورهای غربی
۱۴۷	ز- عدم توسعه پایدار
۱۴۷-۱۴۹	۴. صهیونیسم در عرصه جهانی سازی
۱۴۹-۱۵۱	۵. رفتارهای دوگانه کشورهای غربی در قبال کشورهای عربی و اسلامی
۱۴۹	الف- پدیده اسلام هراسی در غرب
۱۴۹	ب- حقوق بشر و دوگانگی در اجرای آن
۱۵۲	برداشت محققان و اندیشمندان عرب از مسایل جهانی سازی (مطالعه ای آماری)
۱۵۷	جهان عرب و جهانی سازی - مساله نوین
۱۶۱	مبدأ آغازین مطالعات جهانی سازی
۱۶۳	تحول زمان و مکان در جهانی سازی - همبودی زمانی - جهانی
۱۶۸	پی نوشتها

فصل سوم :

۱۷۸-۲۲۵	نظام های معرفتی متفکران عرب در تحلیل جهانی سازی
۱۷۹	مقدمه
۱۸۰	علم و دین در جهان عرب
۱۸۴	علم و آگاهی علمی
۱۹۰-۲۱۹	رویکردهای معرفتی ورود به جهانی سازی
۱۹۰	رویکرد ادوارد سعید
۱۹۸	رویکرد حسن حنفی
۲۰۳	رویکرد صادق جلال العظم
۲۰۷	رویکرد طه جابر العلوانی
۲۱۲	رویکرد محمد ارکون
۲۱۵	رویکرد سید محمد باقر صدر
۲۱۹	رویکرد نصر حامد ابو زید
۲۲۳	پی نوشتها

فصل چهارم

۲۲۶-۵۸۹	جهانی سازی به روایت اندیشمندان عرب
۲۲۷	مقدمه

۲۲۹	۱. اسلام و جهانی‌سازی
۲۳۳-۲۳۷	جریان‌های تاثیرگذار در اندیشهٔ سیاسی معاصر عرب
۲۲۳	-تقریب مذاهب اسلامی
۲۳۵	-سلفیه
۲۳۶	-الاخوان المسلمون
۲۳۷	۲. جهانی‌سازی و نقد شرق‌شناسی
۲۴۲	واکنش اعراب به شرق‌شناسی
۲۴۴	۳. فرهنگ عربی و جهانی‌سازی
۲۵۰	۴. مسألهٔ تجدد در جهان عرب
۲۵۵	جهانی‌سازی در اندیشهٔ نصر حامد ابوزید
۲۵۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ محمود اسماعیل
۲۶۴	جهانی‌سازی در اندیشهٔ جلال امین
۲۷۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ سمیر امین
۲۸۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ محمد جابر الانصاری
۲۹۰	جهانی‌سازی در اندیشهٔ حازم الببلاوی
۲۹۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ احمد برقاوی
۳۰۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ عبدالإله بلقزیز
۳۲۲	جهانی‌سازی در اندیشهٔ مالک بن نبی
۳۳۱	جهانی‌سازی در اندیشهٔ حسین کامل بهاء الدین
۳۳۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ عبدالعزیز بن عثمان التویجری
۳۴۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ طیب تیزی
۳۵۴	جهانی‌سازی در اندیشهٔ محمد عابد الجابری
۳۶۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ حسن حنفی
۳۷۴	جهانی‌سازی در اندیشهٔ احمد صدقی الدجانی
۳۸۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ آنتوان زحلان
۳۹۴	جهانی‌سازی در اندیشهٔ محمود حمدی زقزوق
۴۰۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ سمیح عاطف الزین
۴۱۸	جهانی‌سازی در اندیشهٔ ادوارد سعید
۴۲۶	جهانی‌سازی در اندیشهٔ رضوان السید
۴۳۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ محمود امین العالم
۴۴۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ اسماعیل صبری عبد الله

۴۴۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ انور عبدالملک
۴۵۴	جهانی‌سازی در اندیشهٔ عبد الله العروی
۴۶۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ صادق جلال العظم
۴۷۰	جهانی‌سازی در اندیشهٔ عزیز العظمه
۴۷۶	جهانی‌سازی در اندیشهٔ برهان غلیون
۴۸۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ سید محمد حسین فضل الله
۴۹۸	جهانی‌سازی در اندیشهٔ یوسف قرضاوی
۵۰۱	جهانی‌سازی در اندیشهٔ یحیی احمد الکعکی
۵۱۳	جهانی‌سازی در اندیشهٔ احمد کفتارو
۵۱۹	جهانی‌سازی در اندیشهٔ نادیه محمود مصطفی
۵۳۲	جهانی‌سازی در اندیشهٔ عبدالوهاب المسیری
۵۴۷	جهانی‌سازی در اندیشهٔ زکی المیلاد
۵۵۵	جهانی‌سازی در اندیشهٔ شاکر النابلسی
۵۶۶	جهانی‌سازی در اندیشهٔ السید یاسین
۵۷۳	پی‌نوشت‌ها

۵۹۰	نتایج و پیشنهادات
۶۲۹	کتابنامه

جداول

فصل اول

جدول ۱-۱ اصطلاحات و ترکیبات واژه عولمه ۵۳

فصل دوم

جدول ۱-۲ باورهای اساتید عرب پیرامون جهانی‌سازی ۱۵۲

فصل چهارم

جدول ۱-۴ نمونه‌ای از مفاهیم مستند به قرآن در ادبیات متفکران اسلامی ۲۳۲

جدول ۲-۴ دیدگاه‌های متفکران عرب در خصوص برخی از مفاهیم فرهنگی ۲۴۴

شکل‌ها

فصل دوم

شکل ۱-۲ تبلیغات ایالات متحده در توجیه اشغال نظامی کشور عراق ۹۸

شکل ۲-۲ و ۳-۲ حذف حجاب در چاپ ۱۹۹۵م کتاب سوم ابتدایی در مدارس کشور مصر ۱۰۰

شکل ۴-۲ خبر بی بی سی - سه سال زندان برای نجات مجروح عراقی از درد و رنج ۱۵۰

شکل ۵-۲ نقشه جهان: نگرش نوین غرب به تقسیم‌بندی مناطق جهان ۱۶۴

شکل ۶-۲ نقشه جهان در فهم سنتی مؤرخان اسلامی همچون ابن‌خلدون ۱۶۵

تصاویر اندیشمندان عرب

فصل سوم

شکل ۱-۳ مرحوم آیت الله شهید سید محمد باقر صدر (ره) ۱۹۶

شکل ۲-۳ ادوارد سعید و خواهرش در فلسطین : ۱۹۴۰م ۱۹۶

شکل ۳-۳ تصویری مشهور از ادوارد سعید در لبنان پرتاب سنگ به نشانه همبستگی با انتفاضه ۱۹۶

شکل ۴-۳ دکتر حسن حنفی ۱۹۷

شکل ۵-۳ دکتر صادق جلال العظم ۱۹۷

شکل ۶-۳ دکتر محمد ارکون ۱۹۷

شکل ۷-۳ دکتر طه جابر العلوانی ۱۹۷

فصل چهارم

۲۷۶	شکل ۴-۱ سید محمد حسین فضل الله
۲۷۶	شکل ۴-۲ محمود اسماعیل
۲۷۶	شکل ۴-۳ جلال امین
۲۷۶	شکل ۴-۴ سمیر امین
۲۷۶	شکل ۴-۵ محمد جابر الانصاری
۲۷۶	شکل ۴-۶ حازم الببلاوی
۲۷۶	شکل ۴-۷ احمد برقابی
۲۷۶	شکل ۴-۸ عبدالإله بلقریز
۲۷۶	شکل ۴-۹ مالک بن نبی
۳۳۰	شکل ۴-۱۰ حسین کامل بهاء الدین
۳۳۰	شکل ۴-۱۱ عبدالعزیز التویجری
۳۳۰	شکل ۴-۱۲ طیب تیزی
۳۳۰	شکل ۴-۱۳ محمد عابد الجابری
۳۳۰	شکل ۴-۱۴ احمد صدقی الدجانی
۳۳۰	شکل ۴-۱۵ صنع الله ابراهیم
۳۸۶	شکل ۴-۱۶ انطوان زحلان
۳۸۶	شکل ۴-۱۷ محمود حمدی زقزوق
۳۸۶	شکل ۴-۱۸ ادوارد سعید
۳۸۶	شکل ۴-۱۹ رضوان السید
۳۸۶	شکل ۴-۲۰ محمود امین العالم
۳۸۶	شکل ۴-۲۱ اسماعیل صبری عبد الله
۴۴۸	شکل ۴-۲۲ انور عبدالملک
۴۴۸	شکل ۴-۲۳ عبد الله العروی
۴۴۸	شکل ۴-۲۴ صادق جلال العظم
۴۴۸	شکل ۴-۲۵ عزیز العظمه
۴۴۸	شکل ۴-۲۶ برهان غلیون
۴۴۸	شکل ۴-۲۷ یوسف قرضاوی

مقدمه

سپاس خداوند را که باب رحمت بگشود و راه طلب بنمود. در آینه دل‌ها جلوه کرد و از دریچه عقول پرتو افکند. عاشقان را به تکاپو انداخت و عقول را شیدا ساخت. همه طالب اویند و به سوی او در تک و پویند. سالک راهند و وصال او خواهند:

همه هستند سرگردان چو پرگار پدید آرنده خود را طلبکار

راهنما فرستاد تا آفریدگان را سوی او خواند. شرایع و فرایض بنهاد و تهذیب نفوس تعلیم داد که ﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾ و درود نامعدود بر او باد و بر آل اطهار او که حامل اسرار اویند و اصحاب کبار که ناقل آثار او. اما بعد.^۱

موضوع رساله تحصیلی اینجانب جهانی‌سازی و اندیشه سیاسی متفکران عرب (۱۴۰۹ - ۱۴۲۷ ه.ق/۱۹۸۹ - ۲۰۰۷ م) می‌باشد. انتخاب موضوع به پیشنهاد استاد ارجمند جناب آقای دکتر مهدی گلشنی در پاییز سال ۱۳۸۴ ش صورت گرفت. اعتراف می‌کنم که در ابتدا متوجه اهمیت مساله نگردیدم. اما پس از انجام مطالعات اولیه ارزش و اعتبار آن را دانستم. از بُعد اندیشه سیاسی مساله تنها ارائه گزارشی از چند دیدگاه و در نهایت خوب یا بد تلقی کردن فهم جهانی‌سازی در جهان عرب نیست، بلکه کندوکاوی در دستاوردهای بیش از دو سده اندیشه سیاسی عرب است که خود را در مواجهه با پدیده جهانی‌سازی نمایان می‌سازد. طبیعی است که با درک بهتر ابعاد مساله بر علاقه و شوق به انجام آن افزوده گردد و حصار محدودیت‌هایی چون تهیه منابع و مراجع پژوهش و یا زمان کافی در انجام آن از میان برود.

انتخاب درست موضوع تحقیق متاثر از دو مساله است. اول آنکه آیا موضوع تحقیق سازگار و هماهنگ با توانایی‌ها و علائق درونی پژوهشگر می‌باشد؟ و دوم آنکه انجام آن به رفع چه نیازهایی از نیازهای جامعه یاری می‌رساند؟ در راستای پاسخ به این پرسش‌ها صورت مساله را بارها ویرایش و پیرایش نمودم تا سرانجام نوشتار حاضر پدیدار گردید.

اما در خصوص انتخاب اساتید راهنما و مشاور، توفیق استفاده از محضر استاد ارجمند جناب آقای دکتر گلشنی را یافتم. اشراف عالی استاد بر مباحث فکری و فرهنگی جهان اسلام در کنار علاقه و دغدغه ایشان به انجام چنین تحقیقاتی از جمله دلایل این انتخاب نیکو بود. ضمن آنکه به اشاره استاد توفیق بهره‌مندی از نظرات حضرت آیت‌الله آقای محمد علی تسخیری (دبیرکل محترم مجمع تقریب مذاهب اسلامی) را به عنوان استاد مشاور یافتم که آگاهی و درک عمیقی از وضعیت کنونی تفکر در جهان عرب دارند. خوشبختانه با پذیرش این درخواست مقدمات انجام کار به سرعت میسر گردید و خدای متعال را بر این نعمت سپاسگزارم.

بیان مساله

بیان موضوع هر پژوهشی عبارت است از تشریح پرسش‌هایی که پژوهش‌گر درصدد پاسخ دادن به آن‌ها می‌باشد. از سویی بدون پرسیدن معرفتی شکل نمی‌گیرد و از سوی دیگر اصالت یک پژوهش در گرو اصالت پرسش‌های مطرح شده در آن است. همچنین در طرح پرسش نیازمند رعایت اصول و حدود خرد و واقع بینی به جهت دفاع از علت وجودی آن هستیم. قریب به هزار سال پیش، مطهر بن طاهر مقدسی (۴۴۸ - ۵۰۷ ه.ق) علاوه بر آنکه «نظر» را در تمییز پرسش اصیل از غیر آن لازم می‌دانست، به عنوان یک قاعده آن را به پاسخ هر پرسشی تسری می‌داد. (مطهر بن طاهر مقدسی، ۱۳۸۱: ۱/۱۳۷). حتی اگر پرسشی از سر عیب‌جویی و محال‌گویی بیان گردد، پاسخ دهنده نباید به چیزی جز حق بیندیشد. (همان منبع: ۱/۱۵۹). با عنایت به این اصول اولیه، موضوع پایان‌نامه حاضر بررسی «جهانی‌سازی و اندیشه سیاسی عرب در فاصله سال‌های ۱۴۰۹ - ۱۴۲۷ ه.ق / ۱۹۸۹ - ۲۰۰۷م» است. عنوان علاوه بر آنکه بیانگر بررسی ماهیت جهانی‌سازی است؛ به منطق رابطه میان جهانی‌سازی و اندیشه سیاسی عرب اشاره دارد. لذا در این اثر به تأثیرات متقابل میان اندیشه سیاسی عرب با جهانی‌سازی در عرصه فکر و عمل توجه می‌شود. نظایر چنین کاربردهایی در پژوهش‌های دانشگاهی ما بسیار رایج است. چنانکه مکرر با عناوینی چون: دین

و دولت؛ اسلام و غرب؛ اسلام و تجدد؛ اسلام و زن؛ اسلام و توسعه؛ اسلام و فناوری و نظایر آن مواجه می‌شویم. ضمن آنکه عناوین بسیاری از آثار جهانی‌سازی به زبان عربی نیز چنین می‌باشند: العولمة و الفكر العربي المعاصر؛ العولمة و القيم؛ العرب و العولمة و نظایر آنها.

ما در این پژوهش در کنار ارائه گزارشی توصیفی و نسبتاً جامع از دیدگاه‌های متفکران معاصر عرب، به نقش نظام‌های معرفتی‌شان در فهم پدیده جهانی‌سازی اشاره می‌نماییم. هر یک از متفکرانی چون: صادق جلال العظم، حسن حنفی، اسماعیل صبری عبد الله، جلال امین، السید یاسین، شیخ یوسف قرضاوی، محمد عابد الجابری، سمیر امین و دیگران به طرح مسأله جهانی‌سازی در بستری خاص از معرفت‌شناسی و روش‌شناسی پرداخته‌اند. نظام معرفت‌شناسانه حاکم بر تفکرات آنان، بازگوکننده بخش مهمی از علل اختلاف نظرها در توصیف، تحلیل و ارائه راهبرد در قبال مسایل جهان عرب در عصر جهانی‌سازی است.

با توجه به این نظام فکری حاکم بر اندیشه‌های متفکران عرب، پرسش‌های تحقیق حاضر متوجه توصیف و تحلیل اندیشه سیاسی عرب در قبال جهانی‌سازی است که عبارتند از آن که متفکران جهان عرب چه توصیفی از این پدیده نموده‌اند؟ چگونه آن را تحلیل کرده‌اند؟ و چه راهبردهایی در قبال آن ارائه داده‌اند؟

فصول تحقیق در راستای پاسخ به این پرسش‌ها تنظیم گردید. چنان‌که در فصل اول به تعاریف عربی از جهانی‌سازی می‌پردازیم. همچنین از آن جهت که درک برخی از نظریه‌های عربی درباره جهانی‌سازی بدون درک مبادی اندیشه غربی پیرامون جهانی‌سازی ناممکن است، گریزی به نظریه‌های مشهور غربی خواهیم داشت.

در فصل دوم به چند دیدگاه کلی توجه می‌شود. اول آنکه وجه تمایز مشکلات جهان عرب در عصر جهانی‌سازی با دوران پیش از آن چیست؟ به عبارت دیگر چه ویژگی خاصی در این دوران موجود است که آن را از گذشته‌اش جدا می‌سازد؟ مبدأ بررسی ما در این فصل تبیین مشکلات جهان عرب است. متفکر عرب در سال‌های اخیر به دنبال حل چه مسایلی بوده است؟ آیا این مسایل مسایلی نوین هستند؟ یا آنکه از قدمتی برابر با ده‌ها و یا صدها سال برخوردارند؟ پس از انجام مطالعات اولیه، دیدگاه «همبودی زمانی - جهانی» را در فصل دوم مطرح نموده‌ایم. ویژگی ممتاز جهانی‌سازی در این عبارت کوتاه خلاصه می‌شود: در وضعیت جهانی‌سازی همه ما با هم، در یک زمان در جهان زندگی می‌کنیم. مسایل دیگر در پرتو این مفهوم معنا و مفهوم جدیدی می‌یابند که بر زندگی جوامع عربی و نیز شیوه تبیین آن تاثیرگذار است.

در فصل سوم به سراغ مدخل معرفتی اندیشمندان عرب (۷ متفکر) از گرایش‌های مختلف می‌رویم. در این فصل نشان می‌دهیم که متفکر عرب پیش از تبیین دیدگاه خود پیرامون علم؛ دین و به ویژه قرآن و سنت نمی‌تواند به تبیین جهانی‌سازی در جهان عرب بپردازد. مساله‌ای که برای متفکر ایرانی حاوی تجربیات قابل توجهی می‌باشد؛ خصوص آن که متفکر ایرانی با نظایر چنین دیدگاه‌هایی مواجه است.

در فصل چهارم، گزارشی توصیفی از اندیشه‌های ۳۶ تن از متفکران عرب در خصوص جهانی‌سازی ارائه می‌نماییم.

اکنون لازم است تا به محدوده تحقیق اشاره نماییم. تاکید ما بر دیدگاه‌های متفکران عرب در سال‌های پس از جنگ سرد است. هر چند که به اقتضای مساله به برخی از دیدگاه‌های متقدمان نیز اشاره داریم. با عنایت به اینکه مراد از عرب در عبارت «اندیشه‌سیاسی عرب» شامل هر فردی می‌گردد که تابعیت عربی دارد و هویت خود را بدان منتسب می‌نماید و نیز با توجه به قید «اندیشه‌سیاسی» در عنوان، که اندیشمندان سیاسی را از دیگر متفکران عرب جدا می‌سازد؛ لذا انجام این بررسی منوط به انتخاب برجسته‌ترین متفکران حاضر در محدوده زمانی تحقیق گردید که به مطالعه پدیده جهانی‌سازی پرداخته‌اند. به جهت حل این مشکل ابتدا به مطالعه‌ای اکتشافی در میان کتاب‌ها، مقالات و همایش‌های علمی پرداختیم و به جای تاکید بر حوزه جغرافیایی مشخصی از جهان اسلام مانند: الجزایر، لبنان و یا مصر، بر روشنفکرانی متمرکز شدیم که عملاً وارد بررسی مقوله جهانی‌سازی شده‌اند. در ادامه در بخش تعاریف به معرف‌های مد نظر خود در انتخاب این افراد اشاره خواهیم نمود. پس از بررسی‌های کافی و با توجه به امکان دسترسی به آثار آنان در نهایت ده‌ها متفکر معاصر عرب (۱۴۰۹ - ۱۴۲۷ ه.ق. / ۱۹۸۹ - ۲۰۰۷م) انتخاب گردیدند که اسامی آن‌ها در ادامه آورده می‌شود. از این رو، این اثر شامل گرایش‌های فکری مختلفی در حوزه اندیشه سیاسی عرب می‌باشد که یاری‌گر ما در ارائه تصویری روشن از اندیشه سیاسی عرب در دوران معاصر خواهد بود.

فصول تحقیق

این تحقیق مجموعاً در یک مدخل و چهار فصل به همراه نتیجه‌گیری نهایی به شرح زیر طراحی شده است:
در مدخل تحقیق (بخش حاضر) به کلیات نظری تحقیق می‌پردازیم که شامل بیان مساله؛ مفاهیم نظری؛ روش‌شناسی و منابع و مدارک پژوهش می‌گردد.

در فصل اول به «مفهوم جهانی‌سازی در اندیشه سیاسی متفکران عرب» می‌پردازیم. این بخش را ابتدا با تعاریف رایج از جهانی‌سازی در اندیشه سیاسی غرب آغاز می‌نماییم و آنگاه به تشریح جهانی‌سازی در اندیشه سیاسی عرب می‌پردازیم.

در فصل دوم به تشریح جهان عرب و مسایل آن در عصر جهانی‌سازی می‌پردازیم
در فصل سوم به تشریح هفت نمونه از نظام‌های معرفتی متفکران معاصر عرب در تبیین و تحلیل جهانی‌سازی می‌پردازیم. متفکران مورد نظر عبارتند از: ادوارد سعید؛ حسن حنفی؛ صادق جلال‌العظم؛ طه جابر العلوانی؛ محمد اركون؛ سید محمد باقر صدر، نصر حامد ابوزید.

در فصل چهارم، با ارائه مقدمه‌ای، به تفاسیر عربی از جهانی‌سازی در اندیشه ۳۶ تن از متفکران عرب می‌پردازیم که شامل بررسی دیدگاه‌های متفکران زیر (به ترتیب نام‌خانوادگی، نام) می‌گردد:

۱. ابوزید، نصر حامد ۲. اسماعیل، محمود ۳. امین، جلال ۴. امین، سمیر ۵. الانصاری، محمد جابر ۶. الببلاوی، حازم ۷. برقاوی، احمد ۸. بلقزیز، عبدالاله ۹. بن نبی، مالک ۱۰. بهاء‌الدین، حسین کامل ۱۱. تویجری، عبد‌العزیز ۱۲. تیزی، طیب ۱۳. الجابری، محمد عابد ۱۴. حنفی، حسن ۱۵. الدجانی، احمد صدقی ۱۶. زحلان، آنتوان ۱۷. زقزوق، محمود حمدی ۱۸. الزین، سمیح عاطف ۱۹. سعید، ادوارد ۲۰. السید، رضوان ۲۱. العالم، محمود امین ۲۲. عبدالله، اسماعیل صبری ۲۳. عبدالملک، انور ۲۴. العروی، عبدالله ۲۵. العظم، صادق جلال ۲۶. العظمه، عزیز ۲۷. غلیون، برهان ۲۸. فضل‌الله، محمد حسین ۲۹. قرضاوی، یوسف ۳۰. الکعکی، یحیی احمد ۳۱. کفتارو، احمد ۳۲. محمود مصطفی، نادیه ۳۳. المسیری، عبدالوهاب ۳۴. میلاد، زکی ۳۵. النابلسی، شاکر ۳۶. یاسین، السید.
- در پایان نیز نتایج و پیشنهادهای و کتابنامه ارائه می‌شود.

اهمیت انجام پژوهش:

در روان‌شناسی آموختن تاکید می‌شود که اشتباه کردن چندان مهم نیست؛ مهم نحوه برخورد ما با اشتباه است. بررسی اندیشه‌های متفکران عرب نباید به مجالی برای عیب‌جویی کردن یا مدح و ذم‌های عجولانه درباره آن‌ها مبدل شود. متفکر ایرانی نیازمند کسب ویژگی عبرت‌بینی است. و او باید در مقام استدلال خود را بی‌نیاز از دانستن نظریه‌های رقیب و معارض نداند. نقد صحیح یک اثر در پی سرکوب شخصیت آفریننده آن نیست. بلکه به دنبال

بیان نقاط ضعف و قوت آن به گونه‌ای است که سرانجام به استخراج قوانینی منجر گردد که علل ضعف و اعتلای یک اندیشه، اثر و یا رخداد را بیان نمایند. پیام نقد و بررسی یک اثر به خواننده این است که برای پیشرفت در کار از چه راهی باید رفت و یا نرفت. در جایی به نقل از وینستن چرچیل (۱۸۷۴ - ۱۹۶۵م) خوانده‌ام که امپراطوران آینده، امپراطوران فکر و اندیشه‌اند. حتی اگر اندکی از این سخن حقیقت داشته باشد، ما سخت نیازمند اطلاع و آگاهی از عملکردها و دستاوردهای فکری دیگران می‌باشیم. امری که به تعبیر مرحوم شیخ احمد کفتارو (۱۹۱۵ - ۲۰۰۴م) از لوازم اصلی درمان بیماری تفرقه و نفاق در جوامع اسلامی و حرکت به سمت تقریب مذاهب اسلامی است. (نک: فصل چهارم، بخش جهانی‌سازی در اندیشه شیخ احمد کفتارو) قرآن کریم بندگان را به شنیدن سخنان و انتخاب بهترین گزینه‌ها دعوت فرموده است: « فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ » (قرآن مجید، زمر: ۱۷ - ۱۸)^۲

تاریخ بشر ملتی را به یاد ندارد که بدون رعایت این اصل مدعی فکر و فرهنگی جهانی باشند. پس لازم است تا به بررسی تجربیات و دستاوردهای فکری و فرهنگی دیگر ملت‌ها مبادرت نماییم. به تعبیر مرحوم صائب تبریزی:

«بر لب بام خطر نتوان به خواب امن رفت ***** ایمنی خواهی ز اوج اعتبار اندیشه کن»

مشکلات تحلیل جهانی‌سازی در اندیشه سیاسی معاصر عرب

مشکلاتی چند بر سر تحلیل صحیح از اندیشه سیاسی عرب موجود است. یکی از آن‌ها به جهل مرکب به سبب دلایلی همچون عدم مراجعه به منابع اصلی و معتبر، باز می‌گردد. مفهوم جهانی‌سازی همزمان مفهومی سهل و ممتنع است. چه بسیار افرادی که ساعت‌ها پیرامون جهانی‌سازی به ایراد سخنرانی می‌پردازند و حال آنکه نادان‌ترین مردمان در این زمینه‌اند. دکتر نصر محمد عارف (۱۹۶۱ - م) در تحقیقی درباره ۷۴ اثر در حوزه اندیشه سیاسی اسلام نشان می‌دهد که ۸۰ درصد از نویسندگان جهان عرب در آثار خود به بیش از ده منبع اصلی (۳/۵٪ منابع) در اندیشه سیاسی اسلام رجوع نموده‌اند. ضمن آنکه تنوع منابع بسیار ناچیز بوده و همگی از منابع یکسان و مشترکی استفاده کرده‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که تعامل معاصران با میراث سیاسی اسلامی غیر روشمند، اتفاقی و بدون برنامه است. (نصر محمد عارف، ۱۹۹۴: ۵۹) لذا آثار بسیاری، با وجود انتساب به اندیشه سیاسی اسلام و عرب فاقد

اعتبار می‌باشند. حال آنکه چه بسا نویسندگان آن نیز خود واقف بر این امر نباشند و منابع اندک مورد استفاده خود را مُعرف تمام منابع موجود فرض نموده باشند.

به عنوان نمونه:

- حجم وسیعی از ادبیات جهانی سازی بر ضرورت برقراری وحدت و جلوگیری از تفرقه تاکید دارد. ما در فصول بعدی به موارد متعددی از این دغدغه اشاره خواهیم داشت که در آثار متفکران تمامی مذاهب اسلامی و حتی برخی از دنیاگرایان به چشم می‌خورد. با این حال شاهد تولید آثار بسیاری هستیم که بدون تحقیق کافی و عمدتاً بر اساس باورهای رایج میان‌شان، به تضعیف وحدت اسلامی و رواج تفرقه می‌پردازند. اکنون بیش از ده‌ها هزار صفحه کتاب و پایان‌نامه در اینترنت موجود است که نویسندگان آن‌ها می‌کوشند تا جهان تشیع را خارج از اسلام معرفی نمایند. نمونه‌ای از این آثار را می‌توان در کتاب (بذلُ المجهود فی إثبات مُشابهة الرفضة للیهود) از عبد الله الجمیلی در ۷۹۱ صفحه؛ (مع اثنی العشریة فی الاصول و الفروع - موسوعة شاملة و ملحق بها السنة بیان الله تعالی علی لسان الرسول صلی الله علیه و سلم) از علی احمد السالوس در بیش از ۱۲۰۰ صفحه؛ مجموعه آثار ناصر بن عبدالله بن علی القفاری همچون (مسألة التقرب بین اهل السنة و الشیعة) و (اصول مذهب الشیعة الامامیة - عرض و نقد)؛ مجموعه آثار محمد مال الله و بسیاری دیگر اشاره نمود. اگر مسأله جهان اسلام در مواجهه با جهانی‌سازی ایجاد و حفظ وحدت است، و اگر مسلمانان با وجود تفرقه و نزاع‌های قومی و مذهبی امکان ایستادگی در برابر استعمار غرب را نخواهند یافت، پس در این صورت نقد چنین ادبیاتی و در حقیقت نقد چنین شناختی از یکدیگر، در اولویت اصلی جهان اسلام در مقابله با جهانی‌سازی قرار می‌گیرد.

- در کنار تفاسیر وهابی از شیعه، ضعف تحقیق در زمینه تشیع و بی‌خبری از منابع آنان، در بسیاری از آثار متفکران غیر سلفی نیز به چشم می‌خورد. بعدها نصر محمد عارف در مقدمه‌ای بر ترجمه کتابش به زبان فارسی بیان داشت که در زمان تحقیق‌اش، از میراث شیعی غفلت نموده است. (نک: نصر محمد عارف، ۱۳۸۴) هانی ادریس اندیشمند مراکشی در کتاب (محنة التراث الاخر)^۳ با نقد نظریه نقد عقل عربی جابری تصریح می‌کند که جابری درک صحیحی از میراث و تحولات فکری تشیع ندارد. نصر حامد ابو زید در کتاب رویکرد عقلانی در تفسیر قرآن،

اطلاعات نادرست خود را از تحولات جهان تشیع به خواننده منتقل می‌کند. او با محوریت دادن عبد الله بن سبأ، شیعیان را به سه دسته تقسیم می‌کند:

- غلات (مؤسس آن: عبد الله بن سبأ)،

- امامیه، (مؤسس آن: مختار بن عبید) و

- زیدیه، (مؤسس آن زید بن علی زین العابدین).

و چنین می‌نمایند که اعتقاد به مهدویت در مقابل حکومت دنیوی بنی‌امیه مطرح شد. (نصر حامد ابوزید، ۱۳۸۷: ۳۱) اعتقادی که به زعم او اساساً با کارایی انسان که معتزله همواره به تاکید بر آن و دفاع از آن تلاش می‌کردند؛ متناقض است. (همان منبع: ۵۳)

البته این طبیعی است که متفکران معتدل اهل سنت نظیر راشد غنوشی (۱۹۴۱ - م) در کتاب (آزادی‌های عمومی در حکومت اسلامی) و یا محمد عماره در کتاب (جریان‌های اندیشه اسلامی) (نک: محمد عماره، ۱۹۹۷: ۱۹۹-۲۵۲) بر اساس مذهب و اعتقادات خود به شیعه امامیه پردازند و به نقد و یا رد عقاید شیعی مبادرت نمایند، اما گاه داده‌های نادرست در آثارشان به میزانی است که از ارزش دیدگاه‌های‌شان می‌کاهد. همچنان که باید شیعیان به نقدهای آنان واکنش «علمی» نشان دهند و شناخت خود از دیگر مذاهب را ارتقا بخشند، برادران اهل سنت نیز باید به ارتقای شیوه‌های شیعه‌شناسی‌شان پردازند. در غیر این صورت صدها کتاب و مقاله درباره اهمیت وحدت و همکاری مسلمانان با یکدیگر در مواجهه با چالش‌های جهانی‌سازی، در قفسه‌های کتابخانه‌ها خاک می‌خورد؛ بی آن‌که نقشی در حیات بالفعل‌شان ایفا نمایند.

- از سوی دیگر نویسندگان بسیاری در جهان عرب و از گرایش‌های مختلف فکری، همچون مالک بن نبی، ادوارد سعید، حسن حنفی و محمود امین‌العالم، به نقد شیوه غرب‌شناسی اعراب و به طور کلی مسلمانان پرداخته‌اند. مسأله جهانی‌سازی برای اعراب، مسأله اسلام و غرب و یا اعراب و غربی‌هاست. وقتی شناخت اعراب از طرف مقابل صحیح نباشد، قضاوت‌ها، راهکارها و راهبردهای آنان نیز صحیح نخواهد بود. نمی‌توان تنها با مراجعه به دنیای نظریه‌پردازی و یا آموزش یک دوره تاریخ فلسفه غرب، غرب را شناخت. (نقدی که بر اثر غرب‌شناسی حسن حنفی وارد است.) شناخت نادرست مسلمانان از جهان غرب تاثیری منفی بر آینده جهان اسلام خواهد داشت.

اینچنین مشخص می‌شود که مشکل شناخت تنها منحصر به شناخت مسلمانان از یکدیگر نیست و شامل شناخت آنان از غربی‌ها نیز می‌گردد. در اینجا به یاد سخن ریاضی‌دانی انگلیسی می‌افتم که ترجیح می‌داد تا در صورت ساخت مجسمه‌ای از او در شهر لندن، پایه‌اش چنان بلند بنا گردد که مجسمه‌اش دیده نشود. (گادفری هرولد هاردی، ۱۳۷۳: ۱۱۲) در صورت ساخت چنین مجسمه‌ای، مردم شهر لندن در مقابل آن می‌ایستادند، اما هیچگاه خود مجسمه را نمی‌دیدند. (البته در فرض مذکور، مقصود سازندگان مجسمه نیز چنین بوده است.) جهل مرکب زمانی است که چنین وانمود شود که پایه همان مجسمه است و یا آنکه مجسمه‌ای بر فراز پایه موجود نیست. در چنین شرایطی محقق نیازمند فاصله گرفتن از چارچوب‌های فکری محدود به جهت درک و تفسیر نظمی است که پیشتر در قالب بی‌نظمی دیده می‌شد.

دیگر مشکل فراوی تحلیل اندیشه سیاسی عرب به مرجع دلالت‌های مفهومی واژگان اندیشمندان عرب و عدم ثبات متفکر عرب باز می‌گردد. زبان به جهت افاده دلالت‌های معنایی یکی از لوازم اصلی حیات اجتماعی است و همچنان که در حیات اجتماعی انسان موجود است، ارتباط محکمی با تمدن او دارد. هر گونه انحطاط یا تعالی تمدنی در یک جامعه تاثیر به سزایی بر زبان اعضای آن می‌گذارد. بر این اساس، مرجع دلالت‌های مفهومی هر اندیشه سیاسی به تمدن‌ها و فرهنگ‌های مورد نظر متفکرانش باز می‌گردد. به عنوان مثال محمد عابد الجابری دنیاگرایی را زائیده تحولات تاریخی غرب در بستر روابط کلیسا با دولت در سده‌های میانه اروپا می‌داند که هیچ نسبتی با دین اسلام ندارد. از دید او مشکل جهان عرب دنیاگرایی نیست، بلکه عدم وجود دموکراسی و فرهنگ عقلانیت نقاد است. لذا جابری (حداقل به گفته خود وی) می‌کوشد تا در چارچوب دنیاگرایی به مسایل جهان عرب نپردازد. امری که با دلالت‌های آثار الحبيب الجنحانی، عزیز العظمه و یا حسن حنفی که با تفکیک دنیاگرایی غربی از دنیاگرایی اسلامی، اسلام را ذاتاً دنیاگرا می‌داند؛ بسیار متفاوت است. : (حسن حنفی، محمد عابد الجابری، ۱۹۹۰: ۳۴-۳۸، ۳۹-۴۴)

یا برخی از اندیشمندان عرب آنگاه که جهانی‌سازی را به عنوان آخرین مرحله امپریالیسم مورد توجه قرار می‌دهند، آن را وارد حوزه تفاسیر کارل مارکس، فردریک انگلس، لنین و نظایر آنان از تاریخ و تمدن اروپا می‌نماید. (نک: فصل چهارم، جهانی‌سازی در اندیشه صادق جلال العظم) لذا مفاهیم آنان بدون ارجاع به مارکسیسم قابل تفسیر نیست. در اینجا لازم است تا به طرح نمونه‌هایی از این مشکل بپردازیم. آنگونه که حسن حنفی اشاره می‌نماید، جریان‌های فکری مختلط متعددی در جهان عرب موجودند. مثلاً برخی مانند محمود امین العالم، عصمت

سیف‌الدوله و انور عبدالملک به جمع مارکسیسم و ملی‌گرایی عربی مبادرت نموده‌اند. برخی دیگر مانند عبدالله عروی به جمع لیبرالیسم و مارکسیسم مبادرت کرده‌اند و عده‌ای چون خلف‌الله و محمد عماره و عبدالرحمن کواکبی و عادل حسین و دیگران به جمع اسلام و ملی‌گرایی پرداخته‌اند. (حسن حنفی، محمد عابد الجابری، ۱۹۹۰: ۱۰) در این تقسیم‌بندی اختلاف نظر بسیاری موجود است. ضمن آنکه برخی از نویسندگان مانند خالد محمد خالد و یا جورج طرابیسی چند دوره فکری مختلف را تجربه نموده‌اند که آثارشان در هر دوره دارای دلالت‌های خاص خود است. برداشت آنان از اسلام و غرب، در هر دوره‌ای از حیات فکری آنان به گونه‌ای بوده است. لذا شناخت دیدگاه یک متفکر منوط به شناخت ساختار فکری‌ای است که در ذیل آن قرار می‌گیرد. هر چند معیار نهایی، آخرین دیدگاه او است.

درک و شناخت این دلالت‌ها به ویژه در وضعیت عدم ثبات فکری متفکر عرب از مشکلات مهم فراروی محقق است. لذا بخشی از مشکلات مربوط به ارائه یک طبقه‌بندی جامع و مانع از تفکر سیاسی معاصر عرب، به تحولات فکری جاری در آن باز می‌گردد. به عنوان مثال طه حسین زمانی در صفوف مخالف‌الازهر به عنوان یک متجدد غرب‌گرا مطرح بود و در مرحله دیگری از زندگی‌اش به الازهر نزدیک و به جمع داعیان میراث فکری عربی پیوست. یا خالد محمد خالد در کتاب «من هنا نبدا» (اوایل دهه ۱۹۵۰م) چهره‌ای لیبرال - اسلامی از اندیشه خود نمایان می‌سازد؛ در حالی که این چهره در کتاب دیگرش تحت عنوان «الدولة فی الاسلام» (در دهه ۱۹۸۰م) شکلی سلفی به خود می‌گیرد. یا مشاهده می‌نماییم که محمد عابد الجابری از دنیاگرایی لیبرال به تدریج وارد گرایش‌های لیبرالی - اسلامی می‌گردد و عزیز العظمة که از جبهه دنیاگرایی مارکس‌انگار به جبهه دنیاگرایی لیبرال می‌پیوندد و نظایر این موارد بسیار می‌باشد. (شاکر النابلسی، ۲۰۰۱: ۱/ ۵۹ - ۶۰)

از سوی دیگر با عبارات و اصطلاحاتی مواجه‌ایم که به شکلی هدفمند معنایی ساختگی بر آنها تحمیل شده است. در این خصوص عبدالوهاب المسیری (۱۹۳۸ - ۲۰۰۸م) به تفصیل در مجلد اول دائرةالمعارف یهود، یهودیت و صهیونیسم بحث نموده است و ما از تکرار آن خودداری می‌نماییم. مثلاً اصطلاح (عصر اکتشاف) بیان می‌کند که همه جهانیان در پرده تاریکی و پنهانی انتظار می‌کشیدند تا انسان سفید پوست بیاید و آنها را کشف کند. (عبدالوهاب المسیری، ۱۳۸۲: ۱/ ۱۶). تفکر با این قبیل واژگان، خواهی نخواهی پیش فرض خود را بر محقق تحمیل می‌نماید.